

Mr. H.P.G. Quack: de ongebroken kracht van de illusie*

R. DE RUIG

Utopian thought is dominated by a 'rage for order'. A strong utopian impulse is to save the world from as much of its confusion and disorder as possible. Utopia is a dream of order. Its background is the nightmare of history.

(Uit: George Kateb, ed., *Utopia* (New York, 1971) 8).

INLEIDING

Mr. H.P.G. Quack (1834-1917), die voor het nageslacht vooral de auteur van het zesdelige *De socialisten. Personen en stelsels* is gebleven, leidde een bestaan dat door arbeid en studie werd beheerst. In maatschappelijk opzicht was hij een geslaagd man. De laatste jaren van zijn leven bracht hij te zamen met zijn echtgenote door in een statig pand aan de Keizersgracht dat door Lodewijk van Deyszel om zijn strenge klassieke soberheid werd geroemd:

het huispersoneel bestond uit enkele 'hoog-deftige' meiden die in hun uiterlijk een compacte samenstelling van alle dienstboden deugden toonden en een huisknecht in kuitbroek die om zijn vakmanschap vermaard was¹.

Deze welstand was het resultaat van arbeid in Neerlands produktiefactoren, zoals Quack de ondernemingen waaraan hij verbonden was, aanduidde; maar een 'captain of industry' zonder meer is hij nooit geweest.

In zijn vrije tijd heeft hij gedurende een periode van ruim dertig jaar meegeewerkt aan het tijdschrift *De Gids*. Van zijn hand verschenen vier bundels essays die zich veelal bewogen op het grensgebied van literatuur en sociale wetenschappen en ten slotte was hij bij het geletterde publiek vooral bekend als de schrijver van *De socialisten*. Dit was geschreven, aldus Quack in zijn autobiografie waarvan de eerste druk in 1913 verscheen, ter opwekking van de hogere standen: 'Het gemeenschaps-idee moest de bladen doortrillen' (238) en de onverschilligheid van de burgerij doorbreken. Ter voorbereiding van wat hij als zijn levenswerk beschouwde, heeft hij zelfs een enkele maal 'de handel in dienst gesteld van het socialisme'²: een deel van het salaris van f 30.000,— dat hij als secretaris van de

* Citaten zonder bronvermelding stammen uit H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H.P.G. Quack, 1834-1917* (2e dr.; Amsterdam, 1915). De pagina-aanduiding staat tussen haakjes achter het citaat.

1. L. van Deyszel, 'Herinneringen', *Nieuwe Gids*, I (1941) 285.

2. J. Saks, *Socialistische opstellen* (2 dln.; Rotterdam, 1918) I, 165.

Nederlandsche Bank verdiende in de periode 1877-1885, besteedde hij aan de aankoop van socialistische literatuur die in Nederland moeilijk te verkrijgen was.

Tijdgenoten vonden Quack een wonderlijk man. Hij schiep er ook behagen in zich wat onhollands te gedragen: graag zocht hij het gezelschap van kunstenaars en aarzelde niet enkelen van hen financieel te steunen, toen hij in een positie gekomen was die hem daartoe in staat stelde. Na zijn studie in de rechten kreeg hij in 1860 een betrekking aan de Provinciale Griffie te Haarlem op de afdeling statistiek. Na zijn dagelijkse arbeid placht de jonge Quack zich in voornamelijk gezelschap wat te verstrooien. In Haarlem was hij bijvoorbeeld luitenant van de schutterij en bleef er niet onopgemerkt: 'Ken jij die vreemde snoeshaan met die lange zwarte haren, die zijn chakot achteruit heeft staan? Welke? Och, die daar met dat gouwe lorgnet die zo vlug stapt'³.

Quack was echter geenszins een rebel. Zijn snelle carrière in de maatschappij maakt dit duidelijk. Wat waren dan de ideeën van de produktieve auteur, de nijvere speurder naar socialistica, de commissaris van grote ondernemingen, de secretaris van achtereenvolgens de Amsterdamse Kamer van Koophandel en de Nederlandsche Bank, de hoogleraar, de kunstkenner, de bevorderaar van het oude ambacht, de man van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen? Met deze onvolledige opsomming van Quacks activiteiten volsta ik; wie informatie wenst over zijn functies in het bedrijfsleven zij verwezen naar zijn *Herinneringen* die in 1977 door de SUN met een voorwoord van Jan Rogier opnieuw zijn uitgebracht. Deze bejubelt Quacks *Socialisten* met de vervoering van de man die een verloren gewaand meesterwerk heeft ontdekt: aan de veelzijdige schrijver zou door bekrompen academische specialisten geen recht zijn gedaan⁴. Quack zelf zou met genoegen van Rogiers bijdrage hebben kennisgenomen, ook al was zijn irenische natuur niet verzot op polemisch bedoelde studies. Hij zou wellicht met verholten voldoening geconstateerd hebben dat ook latere generaties 'in zijn veelzijdigheid verdronken'⁵. Is Quack Saint-Simonist geweest, zoals Rogier meent?

3. J. Barents, *H.P.G. Quack. Zijn leven en werk* (Assen, 1959) 22.

4. Rogier doelt vooral op de studie van Barents. Ondanks verdiensten, die door Rogier genegeerd worden (gedegen bronnenonderzoek bijvoorbeeld), valt het boek van Barents wat tegen. De achtergronden van Quacks denken komen onvoldoende uit de verf. Rogier karakteriseert Barents' biografie als een popularisering van het vermaarde essay dat Saks in 1918 over Quack schreef. Beide studies zijn echter geheel verschillend van opzet. Barents beoogt een zo volledig mogelijke biografie, Saks als marxist vraagt zich vooral af waarom Quack met zijn sympathie voor de onderdrukten de weg naar het socialisme niet heeft kunnen vinden. Het antwoord ligt zijns inziens in een combinatie van persoonlijke en maatschappelijke factoren. De zoon van onvermogen ouders was gedwongen carrière te maken. Toen het socialisme 'in zijn volwassen vorm' ook in Nederland werkelijkheid was geworden, was Quack al jarenlang een burgerheer die zich van zijn standgenoten alleen onderscheidde door zijn 'sociale preekjes'.

5. J. Rogiers, 'H.P.G. Quack. De vriend van armen en rijken', *Vrij Nederland. Kleurkatern* (1 oktober 1977) 24.

Waarom heeft hij dit verzwegen, gesteld dat Rogiers veronderstelling juist is? Hij had zowel tijdgenoten als na hem komende generaties veel vergissingen kunnen besparen en zichzelf ervoor kunnen behoeden als utopisch socialist 'op de vuilnisbelt van de geschiedenis terecht te komen. Een wrange plaats voor een zo fijnzinnig, gracieus en precieus man als de patricische geleerde Quack'⁶.

Mijn opzet is niet het schrijven van een biografie: de belangstelling richt zich niet in de eerste plaats op de secretaris van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, maar op de 'patricische geleerde Quack'. In de eerste rol werd hij opgevolgd door talloze anonymi, in de laatste blijft hij uniek en sticht nog heden ten dage verwarring.

TELEURSTELLING

Quacks grootvader van vaderszijde was een vermogend man, zijn vader een slecht economisch financier die door zijn schoonfamilie al op jeugdige leeftijd gedwongen werd zich uit zijn onzalige handelsondernemingen terug te trekken en een schamel renteniersbestaan te leiden. Van Steenbeek, waar Quack op 2 juli 1834 werd geboren, verhuisde het gezin vijf jaar later naar Baarn. Tijdens wandelingen door de bossen verhaalde zijn vader van koningen en generaals die een kleurrijker bestaan hadden geleid dan hijzelf.

Mijn vader kon vertellen van Frederik den Grootte en van zijn generaal von Ziethen – en August [Quacks beste vriend, een knaap van 'indisch coloriet'] genoot bij 't hooren van die helden-feiten. Zijn kijkers flikkerden, zijn houding en voetstappen spelden krijg en worsteling, terwijl om hem heên de zonnestralen gleden over het mos, de lindeboomen geurden, de effen vijvers vredig rimpelden door een zoelen adem, en al de vogels – lijster, vink, kwartel, en koekoek – in het gebladerd taggewarrel der met kamperfoelie omslingerde stammen hun lente-lied en lente-blijheid deden hooren, hun hymne van liefde (10).

In deze lyrische bewoordingen tracht de oude Quack nog een maal het beeld van een jeugd op te roepen, die overigens eentonig en vreugdeloos verliep. Zijn levendige verbeelding, die hem ook op zijn oude dag niet verlaten heeft, en zijn vriendschap met August Zimmerman boden enige compensatie.

Ten einde Godfried voor te bereiden op een studie in de rechten vertrok het gezin van Baarn naar Amsterdam, waar het hem op het gymnasium matig beviel. Als lid van een rederijderskamer voelde hij zich artiest en kreeg een hekel aan de als bedompt ervaren atmosfeer op school. De financiële omstandigheden van zijn ouders lieten nog steeds te wensen over, maar bemiddelde verwanten nodig-

6. *Ibidem*.

den hem soms uit enige tijd door te brengen op hun landgoed bij Groesbeek, waar de 'Jacobijnse' Thorbecke werd verfoeid, de jacht bemind en het ancien régime geprezen. Voor een dergelijk landelijk bestaan zal Quack een levenslange voorkeur blijven behouden.

Thuis groeide hij op in een sfeer van godsdienstige tolerantie die aan onverschilligheid grensde, in Gelderland kwam hij in aanraking met een mystiek gekleurde vroomheid die hem blijvend zou beïnvloeden. Heel zijn leven behield hij een 'eerbied voor 't onzegbare, voor het 'vreemde' dat men niet kon analyseeren, voor het mysterie van het leven' (20). Over zijn ontvankelijkheid voor het romantisch natuurgevoel schrijft hij in zijn *Herinneringen*: 'de menselijke persoonlijkheid smolt nu voor mij samen met de natuur. Ik boog het hoofd, gaf mij over aan die natuur, zuster der menschen' (22). Godfried verlangde naar een vrijer ontplooiing dan de school hem kon bieden. Met een lofrede op Bernard van Clairvaux besloot hij zijn studie aan het gymnasium.

Zijn sterke verbeelding en mystieke aanleg, zijn voorliefde voor een landelijk bestaan zullen hem niet meer verlaten, maar dezelfde hooggestemde Godfried Quack was zich ook bewust van zijn geringe maatschappelijke positie. In de *Herinneringen* spreekt hij over zichzelf als over 'de arme drommel' die door welvarende verwanten werd uitgenodigd voor een buitenlandse reis. Het pijnlijke besef van het maatschappelijk falen van zijn vader dwong hem met beide benen stevig op de grond te blijven staan. Quacks boezemvriend August Zimmerman was het type van de rusteloze romantische banneling. Zijn verontruste verwanten stuurden hem ten slotte naar Indië. Quack, zijn metgezel op zo menige tocht, verkeerde toen al in andere sferen. Als rector van het Amsterdams studentencorps hield hij voor de zangeres Ristori een welkomstrede waarmee hij bij zijn medestudenten veel eer inlegde. In zijn *Herinneringen* wijdt hij aan zijn vroegere vriend nog wat weemoedige afscheidswaarden:

Helaas, walm van hartstochten had hem, den vurigen Indischen jongeling, omneveld. Hij had tot nu toe geleefd als 't ware te midden der verbeeldings-figuren van letterkunde en kunst. Toen was hij held. Nu hij in het leven kwam, werd hij speelbal dáár waar hij meester moest zijn. Zijn wil bleek niet gestaald. De armen der 'vrouw' omgaven hem als strikken (22).

EEN FILANTROOP EN EEN PROFEET

De juridische faculteit van het Amsterdamse Athenaeum Illustre telde twee hoogleraren toen Quack in 1853 de studie aanving: Jeronimo de Bosch Kemper die met zijn sociologische beschouwingen de keuze voor de 'gemeenschap' als object van zijn belangstelling mede bepaald heeft, en Martinus des Amorie van der Hoeven 'wiens geest aan het einde van zijn leven verdoolde in de uithoeken van de

idealistische filosofie'⁷. Door talrijke publikaties op historisch, sociologisch en statistisch gebied – hij had in 1848 de Vereeniging van Statistiek opgericht – heeft De Bosch Kemper op tijdgenoten en na hem komende generaties ongetwijfeld dieper ingewerkt dan Martinus des Amorie van der Hoeven wiens spaarzame geschriften zelden werden gelezen: in 1917 werd diens *Over het wezen der godsdienst en hare betrekking tot het staatsregt* door christensocialisten opnieuw uitgegeven en voor een korte tijd aan de vergetelheid ontrukkt. In zijn colleges probeerde De Bosch Kemper zijn studenten ervan te doordringen dat het absolute vrijheidsbeginsel in de economische sfeer in de praktijk tot groot onrecht kon leiden. Zijn wetenschappelijke arbeid was erop gericht de 'fragmentarische' economische wetenschap die zich te zeer met abstracties bezighield, in verbinding te brengen met de maatschappelijke ontwikkeling. Quacks hoop de economie ooit als dochter van de sociologie te mogen begroeten is een poëtische variant op dit thema. Vooruitgang van de nieuwe 'voorspellende' wetenschap der sociologie zou, aldus De Bosch Kemper, zijn tijdgenoten ervan overtuigen dat zij met hun zuiver individualistische opvatting van de maatschappij op de verkeerde weg waren: de sociologie zou het onweerlegbare bewijs leveren dat de oorsprong van de maatschappij in het 'huisgezin' heeft gelegen. In Quacks eerste publikaties treft men soortgelijke optimistische beschouwingen aan over de sociologie 'die in de toekomst weder het sluiten van banden vordert, doch nu banden van bewuste wezens'⁸.

Als uitgever van het *Volksblad* en *De vriend van armen en rijken* deed De Bosch Kemper ter bestrijding van het pauperisme een beroep op de offervaardigheid van de meer vermogenden, die als de natuurlijke hoeders van de lagere standen werden beschouwd. Ingrijpen van de overheid, een sociale politiek achtte hij vooralsnog ongewenst. 'Wij zijn weldadig uit welgevoeglijkheid, uit fatsoenlijkheid', aldus Kemper⁹.

Niet de vriendelijke, 'oud-hollandse' De Bosch Kemper heeft op Quack de meeste indruk gemaakt, maar de tragische Van der Hoeven die 'een onweerstaanbaar vermogen had om bij hen, met wie hij in aanraking kwam aspiratiën op te wekken. Het streven naar iets hoogers dan dit gewone alledaagsche leven'¹⁰. In 1869 – een jaar na Van der Hoevens dood – schreef hij een biografie van zijn leermeester, die het karakter droeg van een hagiografie en de spotlust opwekte van Opzoomer. Quack behoorde tot de zeer weinigen die in Van der Hoeven meer

7. Barents, *Quack*, 166.

8. H.P.G. Quack, *Studiën op sociaal gebied* (Haarlem, 1877) 35.

9. A.C.J. de Vrankrijker, *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de 19e eeuw in Nederland* (Assen, 1959) 50.

10. H.P.G. Quack, *Martinus des Amorie van der Hoeven* (Amsterdam, 1869) 163.

zagen dan een vereenzaamde, krankzinnig geworden dweper wiens treurig einde door Opzoomer de studenten waarschuwend werd voorgehouden¹¹.

Van der Hoeven speelde menigmaal de rol van een ascetische boetprediker: bij studenten en toehoorders drong hij er in een aantal voordrachten op aan een edele hartstocht in de ziel van het volk te werpen, wereldse genietingen te verzaken en het 'gruwzame leugen-gedoe onzer tijden' (28) te mijden. Zijn betekenis ligt niet in de oorspronkelijkheid van zijn vermaningen: zij schuilt in het elan waarmee hij zijn toehoorders poogde te doordringen van de betekenis van de romantische idealistische filosofie die in Duitsland enkele decennia eerder haar grootste bloei had bereikt, maar in Nederland weinig invloed had gekregen.

In Duitsland had de romantische beweging zich verbonden met het conservatisme: in maatschappelijk en politiek denken werd het accent gelegd op de staatkundige gemeenschap en een hervormingsgezinde houding gewantrouwd als het eigenmachtig ingrijpen in een autonoom groeiproces. Van der Hoevens beschouwingen daarentegen kenmerkten zich door een extatische, utopistische toon. Terwijl hij ernaar streefde, evenals zijn collega De Bosch Kemper, het gemeenschapsbesef bij zijn toehoorders te activeren en 'conciliatie' predikte, kende hij, in de traditie van het utopisch messianisme, tevens een zeer verheven plaats toe aan 'de magt der individualiteit een edelen hartstocht in de ziel van het volk te werpen'¹². Quack koesterde de hoop door zijn publicistische arbeid althans een bijdrage te leveren tot het naderbij brengen van het door zijn leermeester geformuleerde doel. Van der Hoevens geloof in de wederzijdse versterking van individualiteit en gemeenschap wordt door zijn pupil eindeloos gevarieerd en verbonden met kritiek op het 'individualistische, atomistische' karakter van het negentiende-eeuwse liberalisme dat voor hem gepersonifieerd wordt door de Manchester-school en de geschriften van Say en Bastiat die het Europese conti-

11. Opzoomer, de 'platte empirist', werd voor zijn waarschuwingen tegen het besmettelijke karakter van de idealistische filosofie afgestraft door Conrad Busken Huet die in 1869 in Indië vertoefde en zijn vriend Quack met de pen te hulp snelde: 'Ik zou de namen kunnen noemen van twee personen, die, toen zij nog denken konden, dachten gelijk Opzoomer, en thans in krankzinnigen-gestichten opgesloten zijn. De een ligt nacht en dag met het aangezicht in het stof, en acht zich voor eeuwig verloren, omdat de onschuld des geloofs hem begeven heeft; de ander treedt u te gemoet met een van stille zelfvoldoening glinsterend gelaat en deelt u in vertrouwen mede, dat hij de Messias is. Komt dat nu van de vrije wetenschap? Zoo kan alleen het fanatisme redeneren. En zoo redeneerde en sprak Opzoomer's fanatisme, toen hij het voorland van Van der Hoeven's discipelen een dwangbuis noemde'. C. Busken Huet, *Nalezing* (Haarlem, 1903) 70-71.

12. Van der Hoeven, afkomstig uit een remonstrants geslacht van intellectuelen, volgde het voetspoor van zijn verafgode oudste broer Abraham die in een verslag van een studiereis die hij in 1843 als student in de theologie gemaakt had, schreef: 't geen mij het meest in de *jonge* Duitschers hindert is hun ongelooft aan het uitstekende, aan de magt der individualiteit, als kon het Gode niet behagen aan sommige uitverkorenen een driedubbele mate Zijns Geestes te verleenen'. A. des Amorie van der Hoeven jr., *Herinneringen aan mijne academiëreis in 1843* (2e dr.; Leeuwarden, 1857) 121.

ment met de denkbeelden van de 'go-ahead-men' vertrouwd hadden gemaakt en in hun verblinde eenzijdigheid ongewild hadden bijgedragen tot de desintegratie van de maatschappelijke orde.

In de persoon van Van der Hoeven boeide hem de utopistische, messianistische dweper die ooit voor een gehoor van verbaasde burgers de religieus-erotische poëzie van Novalis had voorgedragen. In de geschiedfilosofische opvattingen van Van der Hoeven trof hem het teleologische en eschatologische karakter: het geloof in een naderende zedelijke wereldorde en de plaats aan de mensen toegekend zelfstandig mee te werken aan de verandering van de menselijke maatschappij in een koninkrijk der hemelen, omschreven als een 'organisch geestelijk ligchaam'¹³. De geleidelijk voortschrijdende verzelfstanding van de mens zou echter, aldus Van der Hoeven, niet tot ontkerstening leiden. Ook in de toekomst zal het nog altijd God zijn die in ons werkt, maar Hij doet het dan door ons als zelfstandige wezens die zelf willen en weten wat met en door hen geschiedt. Uit de christelijke religie wordt het verlamdende zonde- en schuldbesef dat de gelovige voornamelijk op zijn eigen persoon concentreert, geëlimineerd. Evenals in Novalis' *Christenheit oder Europa* zal ook in Van der Hoevens visie de op maatschappelijke vernieuwing gerichte christelijke religie de aarde in een Utopia transformeren, waarin de oude tegenstellingen tussen gezag en vrijheid, individualisme en collectivisme in een blijvende synthese zijn opgeheven¹⁴.

Die burgers van dat Koninkrijk der Hemelen staan niet op zich zelf: er bestaat tussen hen volstreckte gemeenschap – volkomene doorzichtigheid van den één voor den ander – absolute samenwerking, zoodat ieders wil, gedachte en werkzaamheid slechts *factor* is in het gemeenschappelijke *facit* van den éénen algemeenen wil, de ééne algemeene wetenschap, de ééne algemeene daad¹⁵.

13. M. des Amorie van der Hoeven, *Over het wezen der godsdienst en hare betrekking tot het staatsregt* (Zeist, 1917) 12. Dit aan Van der Hoeven ontleende geloof aan de komst van een zedelijke wereldorde blijkt ook uit de rede waarmee Quack in 1868 te Utrecht het hoogleraarsambt in de staatswetenschappen aanvaardde: 'Eerst dán kan de maatschappij goed vooruitgaan, wanneer zij tot de hoogte is gekomen, dat zij zich zelve een doel kan stellen. En dit doel, zoo het bewust in aller hoofd en hart wordt gedragen, werkt dan weder op de evolutie van alle elementen in de maatschappij terug'. Quack, *Studiën op sociaal gebied*, 43.

14. Quack wijst in zijn biografie terecht op de invloed die Novalis heeft uitgeoefend op Van der Hoeven. Quack, *Martinus des Amorie van der Hoeven*, 48. In een lezing gehouden in 1856 gebruikte Van der Hoeven het romantische beeld van de luit om zijn onorthodoxe opvattingen te verduidelijken: '...die Hellenen dachten juist. Zij begrepen, dat de mogelijkheid van Goden te zijn in ons gelegd was. Wij moeten de konsonanten worden van de vocaal der Godheid, de luit, waarop de Godheid speelt'. Isaïc da Costa, die zich onder de aanwezigen bevond, kon zich niet langer inhouden en riep Van der Hoeven toe: "Gij hebt een element vergeten", en langzaam oprijzende, onder ademlooze stilte de rechterhand opheffende, zeide [hij]: 'de zonde'. *Ibidem*, 116-117.

15. Van der Hoeven, *Over het wezen der godsdienst*, 12.

Rousseau's *Contrat social* is getransformeerd tot een mystieke, religieuze gemeenschap die op Quacks verbeelding een onweerstaanbare aantrekkingskracht heeft uitgeoefend.

DOCTOR EXTATICUS

De kern van Quacks ideeën ligt in zijn dissertatie *Het staatswezen in de XlVe eeuw. Historisch ontwikkeld* (Amsterdam, 1859) besloten. Met deze aan Van der Hoeven opgedragen studie sloot hij in 1859 zijn leerjaren af. De daaropvolgende succesvolle carrière in dienst van de universiteit en de 'produktiefactoren' brengt hem er niet toe de idealen van zijn jeugd af te zweren. De geest waarin hij zijn dissertatie geschreven heeft, is hij nimmer ontrouw geworden, verzekert hij de lezers van zijn *Herinneringen*. De titel van zijn boek suggereert een gedegen staatsrechtelijke beschouwing. Hieraan heeft de jonge promovendus zich echter niet gewaagd. Zijn opzet was veeleer het schrijven van een historisch-sociologische studie over een periode die hij evenals zijn eigen tijd beschouwde als een tijd van crisis die een fundamenteel andere samenleving zou inluiden¹⁶.

De crisis van de veertiende eeuw was er een in het door Quack zo bewonderde monumentale bouwwerk van de universalistische middeleeuwse cultuur. Het ontbindingsproces dat toen inzette, beschouwde hij als onvermijdelijk. Het nieuwe tijdperk van de nationale staten, de desintegratie van het 'organisch geheel in hetwelk ieder als dienend lid opgaat'¹⁷, begroette hij echter met weinig vreugde. Zijn studie wordt gekenmerkt door een lyrische, weemoedige toon waarmee de ten onder gaande middeleeuwse cultuur beschreven wordt. De rooms-katholieke moederkerk wordt om haar voortreffelijk inzicht in de roerselen van het menselijk hart en de ruime plaats die zij bood aan de meest uiteenlopende gemoedsbewegingen, geprezen. In later essayistisch werk is zijn bewondering ongewijzigd¹⁸. Deze idealisering van de kleurrijke verscheidenheid van de middeleeuwse samenleving wordt verbonden met kritiek op fiscaal en administratief despotisme en een levendige belangstelling voor de sociale kwestie. In de veertiende eeuw ontdekt de schrijver democratische, 'socialistische' woelingen die ook de negentiende eeuw

16. Hoe sterk Quack geleefd had vanuit de verwachting dat hij op de drempel stond van een nieuwe tijd, blijkt uit wat hij in 1912 als aantekening bij *De socialisten* schreef: 'Wat zien wij? Vita non tollitur, mutatur. De vredes-conferenties iets ridicuuls. De oorlogen, Marokko, Tripoli (Octob. 1911). De maatschappelijke beroeringen. Een zekere huivering trilt in ons. Ik dacht dat het de leuze van de 20e eeuw zoude wezen: absorbeer het socialisme'. Barents, *Quack*, 154.

17. H.P.G. Quack, *Het staatswezen in de XlVe eeuw. Historisch ontwikkeld* (Amsterdam, 1859) 59.

18. H.P.G. Quack, *Studiën en schetsen* (Amsterdam, 1886) 127.

allerminst vreemd waren. 'Arbeidende leven of strijdende sterven' was een leus die ook in een ver verleden werd gehoord¹⁹.

Hieruit blijkt een sterke betrokkenheid bij de maatschappelijke problemen van de negentiende eeuw. De wijze waarop Quack deze uitwerkt, is echter teleurstellend. Terwijl hij de staf breekt over demagogen uit de veertiende eeuw, wier groep om sociale gelijkheid door hem als onzinnig bestempeld wordt, is hij bij de beoordeling van de sociale problematiek van zijn eigen tijd omzichtiger. Van een actiever rol voor de staat in het economisch leven betoont hij zich vooralsnog afkerig, daar het fiscaal en administratief despotisme er zijns inziens slechts door versterkt zou worden. Anderzijds blijkt al in zijn dissertatie de vrees voor desintegratie van de maatschappelijke orde wanneer de gezeten burgerij ermee blijft volstaan de lagere klassen toe te roepen dat de tijd nog niet rijp is voor sociale hervormingen²⁰.

Op de dwingende vraag hoe vastgesteld kan worden wanneer de tijd wél rijp is, geeft Quack geen rechtstreeks antwoord. Wel schuilt een aanwijzing voor de richting waarin hij het antwoord wil zoeken, in zijn instemmende vermelding van Littré: 'l'état suit le mouvement ascensionnel de la société'²¹. De verwachting dat de sociologie binnen afzienbare tijd aan de maatschappij de wetten van haar ontwikkeling zou kunnen ontlokken, leidde ertoe dat de staat voorlopig op de achtergrond van zijn belangstelling raakte. Deze zou immers 'vanzelf' de door de maatschappelijke ontwikkeling gedicteerde koers volgen. Van der Hoeven had in een voordracht uit 1854 weinig liefde getoond voor de constitutionele monarchie 'met haar gedurige conflicten waarbij de soevereiniteit aan niemand is opgedragen'²². Zijn studenten raadde hij aan zich in Carlyles geschriften te verdiepen en diens heldenverering ter harte te nemen. Ook Quacks latere geschriften kenmerken zich door een minachting voor het parlementaire politieke leven. In zijn proefschrift blijkt hiervan nog weinig. *Het staatswezen in de XIVE eeuw* geeft nauwelijks wat de titel suggereert. De auteur raakt zo in vervoering door de middeleeuwse mystiek dat de benaming Doctor extaticus, die hij aan Ruusbroeck toekent, voor deze periode van zijn leven ook zonder meer op hem zelf

19. Quack doelt hiermee op de 'sombere, geweldige en toch roerende woorden' van de zijdevevers van Lyon die in 1834 in opstand kwamen. H.P.G. Quack, *De socialisten. Personen en stelsels* (6 dln.; Amsterdam, 1922, vierde, herziene druk) III, 7.

20. In Quacks laatste bundel essays verschijnt het anarchisme als het heilloze eindstation dat de samenleving met haar verheerlijking van de individuele vrijheid heeft bereikt. 'Max Stirner reikt de hand aan den Manchester-man, 'go-ahead'-type en 'struggler for life'. Hij en zijn leerlingen Bakounin en Kropotkin volgen misschien het consequentst de lijn dezer gedachten'. H.P.G. Quack, *Uit den kring der gemeenschap. Omtrekken en figuren* (Amsterdam, 1899) 18.

21. Quack, *Staatswezen*, 308. M.P.E. Littré (1801-1881) was een Frans letterkundige en leerling van Auguste Comte.

22. Quack, *Martinus des Amorie van der Hoeven*, 136.

van toepassing is. Een Doctor extaticus is hij niet gebleven. In het kille tijdvak van handel en industrie moest hij zich aanpassen, hetgeen hem weinig moeite kostte. Een scepticus is hij echter nooit geworden: 'wat ik toen stelde', schrijft hij in zijn *Herinneringen*, 'was als met harte-bloed geschreven' (50).

DE PRODUKTIEFACTOREN

In de twintigste eeuw was Quack wellicht een van de coryfeeën van de Nederlandse journalistiek geworden. In zijn tijd werd een incidentele medewerking aan kranten en tijdschriften in het gunstigste geval beschouwd als een achtenswaardige vrijetijdsbesteding voor een intellectueel die zijn voornaamste betrekking toch elders diende te zoeken. Hij was zich hiervan bewust. De verschillende functies die hij van 1859 tot 1868 bij de overheid en in het bedrijfsleven bekleedde, eisten het leeuwedeel van zijn tijd op. Zijn aanpassingsvermogen was groot. Wel spreekt hij met instemming over zijn vriend Busken Huet die met een scherpe degen prikte in de voosheid der maatschappelijke huichelarij, maar de leerling van Martinus laat dit gevaarlijke wapen liever in handen van Huet²³. Moeiteloos beweegt hij zich van het ene milieu in het andere, overal wordt hij om zijn beminlijkheid geroemd en op zijn beurt steekt hij de loftrompet over zijn omgeving. Hoe geniet hij van het gezelschap van heren officieren te Haarlem die hem een ogenblik ervan verdachten een ordinaire broodschrijver te zijn toen zij van Quacks medewerking aan het *Zondagsblad* vernamen. In plaats van verontwaardigd te reageren verontschuldigde Quack zich met veel omhaal van woorden, doodsbenauwd uit de gunst van het selecte gezelschap te geraken. Martinus zou teleurgesteld zijn geweest over de lafhartige houding van zijn discipel.

In 1862 vraagt De Bosch Kemper Quack, die een jaar daarvoor secretaris van de Amsterdamse Kamer van Koophandel is geworden, een gedeelte van zijn taak over te nemen. Deze verontschuldigt zich met de woorden dat hij nog steeds leerling is in het maatschappelijk leven en zijn onderwijs alleen iets kan betekenen wanneer hij over veel praktische ervaring beschikt. In 1863 wordt hij secretaris van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, dochtermaatschappij van de in hetzelfde jaar opgerichte Algemeene Maatschappij van Handel en Nijverheid die een stevige commerciële vesting zou moeten worden, 'een compacte

23. Ook al beschikte Quack niet over Huets maatschappelijke durf, de bladzijden die hij aan zijn vriend na diens dood gewijd heeft, doen niet alleen Huet recht wedervaren, maar strekken ook de portrettist tot eer. 'Heeft Holland eindelijk eerbied gehad voor het 'complete' dat er in dien man stak? Waardeering gekoesterd voor den intellectueelen rijkdom, dien hij aan Holland's geestelijk kapitaal toevoegde? Holland straft degenen, met wie ons volk het niet eens is, bedaard, zacht, stil en kalm, doch vast'. Quack, *Studiën en schetsen*, 260. Huets weduwe en zoon werden door hem financieel bijgestaan.

macht die veel streven van anderen kon schragen' (102). De belangrijkste Amsterdamse bankiershuizen hielden zich echter afzijdig van een dergelijke groots opgezette onderneming die zich naar het voorbeeld van de Franse *Crédits Mobiliers* zou moeten ontwikkelen. Door kredietverstrekking op ongekende schaal zou een bijdrage geleverd moeten worden aan de modernisering van de infrastructuur²⁴. Een jaar na de stichting van de onderneming vlucht de directeur van de Algemeene Maatschappij naar het buitenland. De verschillende dochtermaatschappijen, waaronder Quacks spoorwegmaatschappij, raken in ernstige financiële moeilijkheden, waarvan de laatste zich eerst een aantal jaren later weet te herstellen. Het naïeve enthousiasme voor de opwekking van Nederlands produktiefactoren was intussen verflauwd. Met openhartigheid spreekt Quack in zijn autobiografie over zijn gemoedstoestand in die jaren. Zijn werk dreigt 'uit te loopen op de liquidatie van een faillieten boedel' (136) en zelfs vervalt hij af en toe tot 'scepticisme' (137). Het huwelijk in 1865 met de Amsterdamse, doopsgezinde patriërsdochter Thérèse van Heukelom brengt in zijn persoonlijke toestand verbetering. Wanneer hem drie jaar later in Utrecht een ordinariaat in de staatswetenschappen wordt aangeboden, aanvaardt hij dit gretig. De economische praktijk, 'het troosteloze gedoe der heren financiers', heeft hem voorlopig ontuchtterd.

HET ISOLEMENT TEKENT ZICH AF

De vrienden koesterden hoge verwachtingen van de 'young cavalier met wuivende lokken, knevel en spitsbaard', wiens imposante verschijning sterk afstak bij zijn collega's,

uilen, uilen van allerlei slag, kuchende, bibberende, dommelige uilen, volmaakt ziekelijk oude mannetjes, de stoven waard die wij in de banken hadden gevonden, maar er dadelijk uit doen wegnemen, doch wier stank zij verdroegen, het deed hun koude voetjes zo goed²⁵!

Schrijft Potgieter in oktober 1868 nog dat 'de vogelen des dags' op zijn hand zijn, een half jaar later moet hij van de jonge hoogleraar al horen dat het de studenten alleen maar om de graad te doen is.

24. Een opsomming van de activiteiten die de Algemeene Maatschappij van Handel en Nijverheid voornemens was te ontplooiën vindt men in Quack, *Herinneringen*, 122 vlg.

25. E.J. Potgieter, *Brieven aan C. Busken Huet* (3 dln.; Haarlem, 1901-1902) I, 314. Vrijwel geen van Quacks collega's die Potgieter tijdens de inaugurele rede van zijn vriend gadeslaat, kan in de ogen van de *selfmade man* genade vinden. Zijn vertrouwen in Quack is echter groot: 'Hij zal het trots de uilen kunnen uithouden, dacht ik; de vogelen des dags zijn op zijn hand'.

Niets van wat Quack op zijn colleges en in zijn geschriften verkondigt, is nieuw. Kritiek op de klassieke economie was al eerder vernomen, ook al bleef haar positie aan de universiteit voorlopig onaangetast²⁶. Ook in zijn sociologisch georiënteerde beschouwingen bleef hij in het voetspoor van anderen, met name van De Bosch Kemper die in 1875 nog met waardering kennis nam van het werk van de kathedersocialisten²⁷. Wanneer hij zichzelf met schromelijke overdrijving beschouwt als 'vrijwilliger op sociaal gebied, één die op de vóórposten streed... een 'éclairéur'' (155), wekt hij ten onrechte de indruk dat Nederland in zijn dagen louter bevolkt werd door liberalen voor wie het *laissez faire, laissez passer* de hoogste wijsheid was, en vergeet hij gemakshalve dat de opvattingen van de door hem zo verfoeide Opzoomer over de verhouding tussen staat en maatschappij met de zijne veel verwantschap vertonen²⁸. Juist in het 'stijf-vormelijke', ouderwetse Utrecht werd in 1870 door onder anderen mr. B.H. Pekelharing, de latere Delftse hoogleraar, en jhr. De Jong van Beek en Donk, advocaat-generaal bij het Zwolse Gerechtshof, een 'Comité ter bespreking der sociale quaestie' opgericht²⁹. In zijn *Herinneringen* vermeldt hij hiervan niets. Een uitnodiging van het comité aan de beraadslagingen deel te nemen wees hij van de hand. Zijn afzijdigheid van de grote politieke en maatschappelijke stromingen van zijn tijd berust in de allereerste plaats op een fundamenteel ander uitgangspunt dat hem tot *Einzelgänger* maakte.

De liberale politicus mr. S. van Houten meende dat het uitgangspunt van zeer veel verschillen op staatkundig (en economisch) gebied ligt in het al dan niet erkennen van het organisch karakter van de maatschappij. Wie dit doorziet, wordt hervormer, wie het loochent, boetprediker. De eerste immers zoekt de oorzaak van de onvrede niet in het individu, maar stelt de maatschappij aansprakelijk.

26. De Bosch Kemper had deze immers al gekritiseerd in Quacks studententijd. Ook Van der Hoeven was geen aanhanger van het 'Manchester-liberalisme'. Op een congres over de bestrijding van het pauperisme hield hij een pleidooi voor de coöperatie. De Vrankrijker, *Een groeiende gedachte*, 72. Zijn voorkeur voor het coöperatieve stelsel deelde Quack met zijn leermeester.

27. In 1875 had De Bosch Kemper zich op de algemene vergadering van de Vereniging van Statistiek 'bijna een geestverwant van de kathedersocialisten' genoemd. Geciteerd door H. Goeman Borgesius in *Vragen des Tijds*, IV (1878) 273.

28. Ook deze bespreekt met instemming de openingsrede die Gustav Schmoller in 1872 op het congres van Eisenach hield: 'Indem sie [de deelnemers aan de conferentie] den Staat in den Fluss des historischen Werdens stellen, geben sie zu, dass seine Aufgaben je nach dem Culturverhältnisse bald engere, bald weitere sind; niemals aber betrachten sie ihn, wie das Naturrecht und die Manchesterschule, als ein notwendiges, möglichst zu beschränkendes Uebel; immer ist ihnen der Staat das grossartigste sittliche Institut zur Erziehung des Menschengeschlechts'. C.W. Opzoomer, *De grenzen der staatsalmacht* (Amsterdam, 1873) 95.

29. A.C.J. de Vrankrijker besteedt in *Een groeiende gedachte* aandacht aan dit comité. Gedetailleerder uiteenzettingen over dezelfde problematiek treft men aan in het maandelijks tijdschrift *Vragen des Tijds* dat sinds 1875 verscheen.

Voor de tweede is de samenleving slechts een 'aggregaat van toevallig bij elkaar geplaatste atomen'. Het individu dat onvoldoende voor zichzelf kan zorgen, wordt op bestraffende toon gebrek aan arbeidslust en spaarzin verweten³⁰. In hoeverre deze bewering in haar algemeenheid juist is, laat ik in het midden. In elk geval ontsnapt Quacks werk aan Van Houtens rigoureuze tweedeling. De 'atomistische' maatschappij heeft hij even sterk afgewezen als wie ook. Zijn toehoorders hield hij voor dat het lot van de arbeiders niet uitsluitend bepaald wordt door eigen inspanning, maar mede wordt beïnvloed door de heren financiers, wier werk hij van nabij had leren kennen. Hij was evenwel niet alleen een 'éclair-reur op sociaal gebied', maar – als leerling van Martinus – tevens een boetprediker die een ieder opwekte zich te oefenen in zelfverzaking en dienende liefde.

Deze voor Van Houten ongetwijfeld onlogische combinatie vormt de belangrijkste oorzaak voor Quacks isolement. De herinnering aan zijn leermeester is een belangrijke inspiratiebron voor hem geweest. Het mystieke gemeenschapsbesef dat hij van deze heeft geërfd, is echter zijn sociologische beschouwingen niet ten goede gekomen³¹. Voor Quack is de sociologie allereerst een instrument om zijn geloof aan de 'mystiek drijvende kracht der gemeenschap' een hechter basis te geven. Wanneer blijkt dat de jonge wetenschap niet voor deze gigantische taak is berekend, verflauwt zijn belangstelling³². Al in zijn eerste bundel essays was gebleken hoezeer zijn zicht op de werkelijkheid door een dergelijk geloof in de gemeenschap bemoeilijkt werd. In een essay over de Engelse christensocialist Frederick Maurice rechtvaardigde hij de eenzijdigheid van de vakbeweging als belangorganisatie door te wijzen op de theorie van vraag en aanbod, die in werkelijkheid altijd een oorlog op de markt betekent. Onmiddellijk daarna tracht hij deze onaangename waarheid uit het bewustzijn te bannen en geeft een lyrische beschrijving van het 'coöperatie-idee' dat in staat zou moeten zijn de onderscheiding tussen arbeiders en patroons op te heffen³³. De man die het als taak van de wetenschapsman zag vanuit zijn deterministische visie zijn studenten gerust te stellen, is echter toch lang niet gerust op de goede afloop³⁴. Naarmate hij ouder

30. S. van Houten, 'Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw', *Vragen des Tijds*, IV (1878) 1 vlg.

31. Hierop wijst Van Heerikhuizen in 'Sociologie in het werk van Quack', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, I (1976) 322. Hij karakteriseert Quacks gemeenschapsbeeld als een sociologische monstrositeit.

32. Rond de eeuwwisseling blijkt zijn optimisme aanmerkelijk afgenomen. 'Hoe knap hun stelsels soms in elkander zijn gezet [gedoeld wordt op de socialisten], zij schijnen ons nog altijd te veel te dromen over sociologie. Wij staan in dat opzicht nog op het afwachtende standpunt'. Quack, *De socialisten*, VI, 471.

33. Quack, *Studiën op sociaal gebied*, 130.

34. In 1875 had hij in een rectoraatsrede nog aan zijn optimisme over de sociologie uiting gegeven: 'waar onze voorvaderen de gril van 't toeval nog verschrikt aanstaarden, heffen wij – al kunnen wij 't nog niet verklaren – onze hoofden op en vermoeden een wet van orde'. *Ibidem*, 39.

en bezorgder wordt, wint de boetprediker het van de 'éclairneur'. Vanuit het toenemend isolement weerklinkt, luider dan tevoren, het beroep op het gemeenschapsbesef als een bezweringsformule tegen de angstaanjagende werkelijkheid, waarmee Quack zichzelf en anderen tracht te overtuigen van de komst van een samenleving waarin alle klasses tegenstellingen zijn opgeheven.

Teleurgesteld in de sociologie, afkerig van 'politiek geknoei en geknutsel' getuigt hij van zijn geloof in de zelfopofferende daad van het individu, die bourgeoisie en proletariaat, door egoïsme en onderling wantrouwen verlamd, tot elkaar moet brengen. In het essay *Sociale rechtvaardigheid* stelt hij zijn tijdgenoten de Franse aartsbisschop Affre ten voorbeeld die zich in de junidagen van 1848 onder het strijdende volk begaf om voor verzoening te pleiten en deze heroïsche daad met de dood moest bekopen. Hij besluit:

Wij gelooven dat zulke daden van zelfopoffering en liefde de stemming der arme en misdeelde klassen zouden omkeeren en sociale vrede zouden terugbrengen... Het egoïsme, waaraan onze bezittende klassen hebben toegegeven, zal moeten gezoend worden. Dan zal de sociale rechtvaardigheid haar heerschappij hernemen. Voor ons, die ons Christenen noemen, is trouwens dit de kern van onze godsdienst. Want wat anders is het Christendom dan een wederopwekking ten leven door het berouw³⁵?

'MEN BAADT ZICH NIET TWEE-MALEN IN DENZELFDEN STROOM'

In 1872 houdt de Eerste Internationale haar vijfde congres te Den Haag en Quack, verlangend de man te aanschouwen wiens *Das Kapital* hij onmiddellijk na verschijning heeft bestudeerd, spoedt zich naar een duistere Haagse buurt en woont het bij. 'Warm in het suizend hoofd' (231) vertrekt hij weer, spreekt met vrienden over zijn zo verontrustende ervaringen, maar wederom wordt de onheilsbode die getuigt van de 'in het donker gevoerde strijd der verstorende krachten tegen onze georganiseerde wereld^{35a}, niet ernstig genomen. Wellicht heeft hij zich wederom tot de leden van sociëteit De Witte gericht, die zeven jaren tevoren zijn *Gids* opstel over Ferdinand Lassalle voor een novelle hadden aangezien (130).

Sinds zijn bezoek aan Den Haag heeft hij het plan opgevat zich systematischer met de socialistten bezig te houden. In 1874 volgt er in Utrecht zelfs een serie colleges voor geïnteresseerde buitenstaanders, die druk bezocht werden. Het materiaal wilde hij verwerken tot een boek dat 'breder van actie en zwaai [zou] kunnen wezen dan die mondeling gegeven lessen' (237). Het matige hoogleraarssalaris, dat hem al genoopt had tot nevenwerkzaamheden, stelde hem echter niet in staat de socialistische geschriften aan te schaffen die voor het schrijven van een

35. Quack, *Studiën en schetsen*, 126.

35a. Quack, *Studiën op sociaal gebied*, 120.

dergelijk werk noodzakelijk waren. Hij besluit zijn hoogleraarschap in 1877 te beëindigen en een betrekking als secretaris van de Nederlandsche Bank te aanvaarden. Geheel andere overwegingen, minder idealistisch van aard, verzwijgt hij op kiese wijze, maar het is aannemelijk dat zij ook een rol gespeeld hebben. In 1877 vertrekt Quack naar Amsterdam. In de periode tot 1885 gaat hij geheel op in zijn werk als secretaris van de bank. Het eerste deel van *De socialisten* heeft hij nog tijdens zijn Utrechtse ambtsperiode kunnen voltooien; de volgende delen verschijnen eerst na 1885 wanneer hij de veel minder tijdrovende directeursfunctie bij de Nederlandsche Bank aanvaard heeft. In dit jaar besluit hij tevens een buitengewoon hoogleraarschap in de staatswetenschappen aan de universiteit van Amsterdam te aanvaarden; met enige aarzeling: 'men baadt zich niet twee-malen in denzelfden stroom' (348). Het recht om examens af te nemen bleef voorbehouden aan zijn collega in de economie, A. Beaujon. Veel hing dus af van de inhoud van zijn colleges en juist deze stelde teleur. Saks heeft als student de gelegenheid gehad de colleges te volgen en in zijn essay over Quack spot hij:

Het was er niet ongezellig; men zat er knus bijeen in een gezelschap 'welks getal niet beneden dat der Gratiën bleef en niet boven dat der Muzen ging'; – Potgieter... heeft niet het treurig einde voorzien van den academischen loopbaan, waarvan hij den briljanten inzet met zooveel luimig optimisme schilderde; het was, voor 't overige, volslagen onbetekenend den hoogleeraar te hooren verhalen, wat hij in zijn – tot op het laatste deel – verschenen 'Socialisten', reeds geschreven had. Het gesprokene was enkel interessant om den in roep van 'wonderlijkheid' staanden spreker, den idealistisch-practischen socialist-kapitalist: – altijd buiten de kathedder, op en neer wandelend van tijd tot tijd, een vlot en niet-onaangenaam spreker; steeds opgewekt en sierlijk: een gedistingeerd socialisme, een opstandigheid van goeden huize³⁶.

De man die zichzelf een pionier op sociaal terrein noemde, is voor Saks niet meer dan een schim uit het verleden, wiens boetpredikaties in de tijd van de sociaal-democratie slechts curiositeitswaarde hebben. Ook in de jaren zeventig echter verkeerde Quack te midden van zijn Utrechtse 'burgerlijke' collega's al in een isolement, al ging de boetprediker toen vaker schuil achter de beoefenaar van de sociale wetenschappen. Wanneer hij in 1894 besluit zijn onvruchtbare arbeid te staken, wordt hem tot overmaat van ramp door Cort van der Linden publiekelijk voorgehouden noch volledig wetenschapsman noch volledig 'artiest' te zijn geweest. Weliswaar was deze opmerking in het kader van een waarderende redevoe-ring geplaatst, maar een aanwijzing voor het geringe succes van zijn leeropdracht blijft het. Illustratief is Van der Lindens opmerking ook voor een veranderende opvatting over het ambt. Leermeesters die hun studenten op vele terreinen van

36. Saks, *Socialistische opstellen*, I, 154.

het leven willen voorgaan, ook al behoren zij, strikt genomen, slechts staatswetenschappen te doceren, vallen in het Amsterdam van de jaren tachtig uit de toon. De dagen van Martinus en zijn discipelen zijn voorbij.

QUACKS SCHUTSPATROON

In de drieëntwintig jaren die Quack nog van de dood scheiden, is hij weinig meer in de openbaarheid getreden. Een bundel essays, *Uit den kring der gemeenschap*, en een autobiografie is alles wat er van zijn hand, naast het werk over de socialistischen, verschijnt. Saks schrijft over Quacks laatste levensjaren: 'tot het laatste toe voelde hij 'zekeren onvrede'. Er was bedrijvigheid en luidruchtigheid; er was uiterlijk succes, maar de diepere voldoening ontbrak'. De *Herinneringen* schetst Saks als de beschrijving van een 'hybridisch leven van welks scheuren en bersten zij de kunstige overpleistering blijken'³⁷. Hij doelt hiermee op de afstand die er bestond tussen de praktijk in dienst van de produktiefactoren en de

serenade... aan de 'gemeenschap', het mooie maar arme meisje, waarmee hij in zijn jeugd gedweept had, dat hij niet vergeten kon en onder wier venster men 's avonds zoo dikwijls aantrof³⁸.

Of de oude minnezanger zich herkend zou hebben in de spiegel die hem door Saks werd voorgehouden, betwijfel ik. Uiteraard is er een afstand tussen arbeid in dienst van de produktiefactoren en het gemeenschapsideaal waarvan Quack droomt. De beschuldiging dat zijn maatschappelijke positie hem er noodzakelijkerwijs toe bracht zijn idealen te verloochenen en in de *Herinneringen* zijn portret te retoucheren, zou hij echter niet begrepen hebben. De man die vanuit een isolement verzoening predikte, heeft de komst van een georganiseerde arbeidersbeweging die niet langer een beroep op natuurlijke orde en liefde deed, maar een stellen van macht tegen macht betekende, uiteraard met weinig vreugde begroet. Zijn afzijdigheid berust niet op de reserves van een opportunist die weigert zijn kapitalistische loopbaan in de waagschaal te stellen voor het socialisme, maar, zoals reeds opgemerkt is, op een fundamenteel verschillend uitgangspunt dat hem in de jaren zeventig al afzonderde. In de inleiding tot het derde deel van *De socialistischen* schrijft hij:

Heeft het socialisme in 't algemeen twee aangezichten: één met harde trekken en met oogen vol haat die afstooten en één met bliken waarin het licht van een schoonen droom tintelt, zoo was het dit keer het tweede gelaat dat naar de menschheid werd gekeerd³⁹.

37. *Ibidem*, 163.

38. *Ibidem*.

39. Quack, *De socialistischen*, III, 2.

Voor het eerste aangezicht, dat hij in Den Haag had leren kennen, waarschuwde hij de ontwikkelde burgerij; zijn liefdevolle beschrijving van het tweede – dat van het utopisch socialisme – was erop gericht die zelfde burgerij te doordringen van de noodzaak tot een andere maatschappelijke ordening te geraken.

Juist het vermogen sympathie uit te drukken voor de stelsels van de utopisch socialistische heeft tot het misverstand aanleiding gegeven dat hij in feite één van de hunnen was. Had hij in zijn *Herinneringen* zelf niet geschreven over de vele intellectuele invloeden en inwerkingen die hij had ondergaan? De ware schutspatroon van Quack was echter niet Saint-Simon, maar de romantische Hollandse mysticus, op enige afstand gevolgd door De Bosch Kemper. In de loop van zijn leven zou Quacks pantheon ook door andere goden worden bevolkt. Zijn eruditie was groot, zijn veelzijdigheid echter schijnbaar. De eigenaardige positie die hij in het Nederlandse culturele leven heeft ingenomen, is gebaseerd op zijn trouw aan de erfenis die Van der Hoeven hem had nagelaten. Toen deze tijdens zijn voordrachten in de jaren vijftig 'de aandoeningen zijner ziel als op muziek zette'⁴⁰, was hij de vertolker van een beweging die in het Duitsland van na 1848 ervan beschuldigd werd in haar exclusieve belangstelling voor kunst en literatuur de politieke realiteit te hebben verwaarloosd. Quack was de late beheerder van een in diskrediet geraakte erfenis. Niet alleen in zijn loflied op de middeleeuwen vertoont hij verwantschap met Novalis, ook zijn geschiedfilosofie ontleent hij – evenals Van der Hoeven – aan de *rückwärts gewandter Prophet*. Beiden blikken met heimwee terug op de naïeve geloofswereld van het middeleeuwse katholicisme; de regeneratie die zij verwachten, betekent voor hen een restauratie, nu van bewuste, vrije mensen die terugkeren tot 'die dingen, welke men vroeger in dollen ijver in de revolutiekoorts had weggeworpen'⁴¹. Voor zover het socialisme een beroep deed op de 'mystiek drijvende kracht der gemeenschap' leverde het een bijdrage aan die restauratie. In de vorm waarin Quack het in 1872 had leren kennen, leidde het zijns inziens uitsluitend tot verdere desintegratie: terwijl het rijk der gemeenschap door zelfopoffering naderbij kan worden gebracht, betekent de klassenstrijd collectieve verblinding, waardoor de restauratie wordt vertraagd.

Terwijl zijn belangstelling voor de wetenschap verflauwde naarmate hij ouder werd, blijft het romantisch geloof in de kunst ongeschokt. Voor hem zijn de kunstenaars middelaars tussen het zienlijke en het onzienlijke, Gods kinderen, verkondigers van de gemeenschapsgedachte, naar wie men moet en zal horen 'opdat er weder rust en vrede in onze maatschappij zal komen' (453). De samenleving waarvan hij droomt, wordt niet gekenmerkt door de pluriforme politieke

40. Quack, *Martinus des Amorie van der Hoeven*, 87.

41. *Ibidem*, 99.

stromingen die zich sinds het einde van de jaren zeventig in Nederland ontwikkelden. In 1894, bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in Amsterdam, blijkt zijn credo een getrouwe weergave van wat Van der Hoeven hem ooit had geleerd:

Ik blijf gelooven dat de gemeenschap, die 't individualisme te niet doet, juist de individualiteit verhoogt... Is het dwaas te denken, dat onze vrijheid bestaat in het zelfstandig zich voegen naar een algemeene wil⁴²?

Steeds heeft hij zich dan ook afzijdig gehouden van de politiek in de overtuiging dat het zijn taak was de burgerij te wijzen op de ernst van sociale problemen. In 1868 betoogde hij bij de aanvaarding van zijn Utrechtse professoraat dat de staat slechts de ontwikkeling van de maatschappij diende te volgen. Pas in zijn inaugurele rede van 1885 bepleitte hij een actieve sociale politiek van staatswege gericht tegen monopolies en privileges, maar waarschuwde zijn toehoorders tevens dat de arbeiders mogelijkerwijs in de nabije toekomst moet worden voorgehouden dat 'zij op weg zijn hun eigen verdiensten en bestaan te verslimmeren door een dommen strijd tegen het kapitaal'⁴³. Enerzijds wil hij de angstaanjagende economische ontwikkeling met behulp van de staat bijsturen, anderzijds vreest hij een overheidsgezag dat in despotisme ontaardt. Wie moet bijvoorbeeld de arbeiders overtuigen van de domheid van hun strijd tegen het kapitaal? Een regering gecontroleerd door parlementariërs wier 'fraaist Ciceroniaansch gebabbel... niet op[weegt] tegen een enkel koninklijk woord'⁴⁴? Hij wijst de weg naar een illusoire samenleving, de gemeenschap van Van der Hoeven, waarin het leven een 'kunstgewrocht' zou zijn 'naar één gedachte ontworpen, door één geest beziel'⁴⁵.

Het leven als kunstwerk: ook deze aan Novalis ontleende opvatting heeft Quack niet vergeten. Morele bewogenheid over het lot van tallozen wier leven 'iets willekeurigs was, iets toevalligs, dat afhing van de grillen der omstandigheden'⁴⁶, heeft niet geleid tot een ideologische dwaaltocht. Zijn eigen leven was 'een kunstgewrocht naar één gedachte ontworpen, door één geest beziel'. Het geloof dat in de loop der geschiedenis de verwezenlijking van een zedelijke wereldorde besloten ligt, brengt hem aanvankelijk tot de sociologie die een tijd verhult wat Quack in zijn lange leven heeft gezocht: een tweede Van der Hoeven, 'dan komt

42. Quack, *Uit den kring der gemeenschap*, 20.

43. Quack, *Studiën en schetsen*, 19-20.

44. H.P.G. Quack, *Beelden en groepen. Studiën* (Amsterdam, 1892) 430.

45. Quack, *Martinus des Amorie van der Hoeven*, 29.

46. Quack, *Uit den kring der gemeenschap*, 92.

al het andere van-zelf, met hem'⁴⁷. Dit merkwaardige geloof in de verlossende kracht van het Woord van de meester deelde hij met romantische radicalen en utopisch socialistten uit de eerste helft van de eeuw.

In de persoon van een Nederlandse negentiende-eeuwse hoogleraar en bankdirecteur worden romantisch-messianistische opvattingen belichaamd die elders ten gevolge van de mislukking van de revolutie van 1848 aan invloed verloren hadden⁴⁸. Terwijl in Europa de opwindende week voor desillusie, leefde bij Quack het onbestemde verlangen naar een andere ordening voort, gevoed door de verwachting dat een hervorming van de samenleving aanstaande was. Dit gevoel van onvrede, dat zijn monotone jeugd overheerste, werd in zijn studententijd en later een hunkering, een heimwee naar iets dat ooit geweest was: een samenleving als de door Quack geïdealiseerde middeleeuwen, waarin de katholieke kerk de armen vertroost had en hun uitzicht had geboden op een beter bestaan.

Zij wist, dat de groote deugden en het waarachtige genie meestal uit het lagere volk voortkwamen. Zij troostte dat volk en hielp het den strijd des levens uitvechten. Waar zijn thans de priesters die dit doen⁴⁹?

Dit heimwee van de ongeneeslijke romanticus was niet binnen een bepaald maatschappelijk of politiek stelsel te begrenzen: daarom bleef de apostel van de gemeenschap alleen.

EN HET SAINT-SIMONISME?

'Een nieuwe poging om Quack de plaats terug te geven die hij in zijn tijd bekleedde, kan slagen nu de belangstelling voor andere dan marxistische en sociaal-democratische vormen van socialisme weer toeneemt zowel onder politiek als on-

47. Quack, *Beelden en groepen*, 431 vlg. In zijn rede *Macht der taal*, die in deze bundel essays is opgenomen, poseert Quack als een Johannes de Doper die reikhalzend uitziet naar de beloofde Verlosser: 'Dan verheffen zich alle vermogens van de natie, dan weergalmt de breede en vroolijke lach van den levenslust, dan schamen zich de parlementen, dan worden zij weder een goede volksvertegenwoordiging, dan voelen handel en verkeer opwekking, dan heeft de krijg bezieling, wijl het een offer voor het vaderland is, dat men brengt, dan juichen kunsten en wetenschappen... Hij spreekt, ja hij spreekt, zooals ik, jonge knaap, mijn meester Martinus van der Hoeven op dit Congres in 1850 heb hooren spreken, toen stil en bevend van ontroering allen als overweldigd nederzaten, bij het hooren der ontvouwing, dat de Nederlandsche natie van binnen zich moest hervormen en van binnen rijk en welvarend moest worden'.

48. 'This is the paradox of political Messianism. It starts with the postulate of the Oneness of History and ends with the living law embodied in a single individual. It takes stand on determinism and historic inevitability and at the end conjures up the personal intuition of the seer-prophet-Messiah. This indeed is the inevitability of historic inevitability'. J.L. Talmon, *Political Messianism. The Romantic Phase* (Londen, 1960) 275. Quacks leven is een illustratie van dezelfde ontwikkeling.

49. Quack, *Studiën en schetsen*, 123.

der historisch geïnteresseerden', aldus Rogier⁵⁰. Ook in het pantheon van de utopisch socialisten zou hij zich echter niet thuis gevoeld hebben. Saint-Simons leermeester heette D'Alembert, die van Quack kennen we. De jeugd van de een had zich afgespeeld in het Frankrijk van de late achttiende eeuw, waar de jonge graaf tijdens de Revolutie voor zijn boeren Jacques Bonhomme was geworden; voor zijn Parijse vrienden bleef hij echter de aristocraat die zich een fortuin verworven had met speculaties in onroerend goed en voor zijn grootse toekomstvisies de steun zocht van wetenschappelijk onderzoekers die ten huize van de graaf op een rijke dis mochten rekenen⁵¹.

Quack had zijn jeugd doorgebracht met te luisteren naar de monologen van een vereenzaamd mysticus wiens 'laauwe adem van zijn vurigen geest u in het aangezicht vloeide'⁵². Het verschil in levensloop sluit een verwantschap tussen Quack en Saint-Simon uiteraard niet uit. Wanneer het Saint-Simonisme verzoening predikte, de 'organische' middeleeuwen preees, klassetegenstellingen in de industriële maatschappij als irrelevant beschouwde en aan de strijd tegen de armoede, verbonden met de ontwikkeling van de produktiefactoren, een ideële glans gaf, vond het Quack aan zijn zijde. Van Saint-Simons heftige uitvallen tegen de parasiteerende aristocratie en de katholieke geestelijkheid, die door haar verzet tegen de industriële samenleving het lijden van de armen slechts bestendigde, heeft hij met minder genoegen kennis genomen⁵³. De merkwaardige wijze waarop het Saint-Simonisme onmiddellijk na de dood van de meester in 1825 zich onder leiding van Enfantin ontwikkelde tot een 'religieus-erotische' sekte en tijdens het Tweede Keizerrijk vervlakte tot sociaal getinte leuzen die 'zeepbellen voor duurzame werkelijkheid' hielden⁵⁴, heeft hem evenmin toeschietelijker gemaakt.

Twee jaar voor zijn dood, in 1915, schrijft Quack:

50. Rogier, 'Quack. De vriend van armen en rijken', 24.

51. De meest volledige studie over Saint-Simon is van de hand van Frank E. Manuel, *The New World of Henri Saint-Simon* (Cambridge, Massachusetts, 1956). Een samenvatting treft men aan in Manuels *Prophets of Paris* (New York, 1962).

52. Quack, *Martinus des Amorie van der Hoeven*, 125.

53. In zijn essayistisch werk blijkt meermalen sympathie voor de katholieke (Franse) aristocratie. In *Traditie en ideaal in het volksleven* houdt hij zijn toehoorders voor: 'De aristocratie was er op aangelegd, zich zelve ontwikkelende, tevens een lichtende toorts voor anderen te zijn. Het zout der aarde. Maar opdat dit zout steeds hartig zou blijven, was het voor elke aristocratie een levens-wet haar traditiën goed te bewaren'. Quack, *Studiën op sociaal gebied*, 198. Zij die in staat bleken door tijdige aanpassing aan veranderende omstandigheden de 'traditiën' te bewaren, kunnen op Quacks bewondering rekenen: over Von Stein en de (sociale) politiek van Bismarck laat hij zich in gunstige bewoordingen uit.

54. Quack, *De socialisten*, III, 114. Quack doelt hiermee op het al te groot vertrouwen dat de Saint-Simonisten, tijdens Napoleon III tot aanzien geraakt, in de wispelturige, 'fantastische' keizer hadden gesteld. De Commune van 1871 had bovendien bewezen dat het optimisme van de Saint-Simonisten, die ooit gemeend hadden ondernemers en arbeiders te zamen te kunnen bevleugelen door hen als 'enfants de l'industrie' het nieuwe tijdperk binnen te leiden, bijzonder misplaatst geweest was.

De toekomst behoort aan die gedachte [de gemeenschapsgedachte]: Zij leeft bewust in het gevoel der reinen van harten, die God zien – denk aan den heiligen Franciscus van Assisi – zij ademt in het hart der dichters, kunstenaars en wijzen, vóórdát zij nog oprijst in de historie. Naar die heiligen, dichters, kunstenaars en wijzen moet en zal men hooren, opdat er weder rust en vrede in onze maatschappij zal komen, naar het woord van den Evangelist: ‘het koninkrijk Gods is binnen u lieden’ (453).

Deze samenleving is niet de ‘echte’; de middelaars tussen God en mensen, dichters en kunstenaars, leven en werken vanuit een besef van wat komen moet. Bij een bezoek aan de familie Brentano schreef Goethes moeder, Frau Rat Goethe, in het familiealbum voor de vijftienjarige Clemens: ‘Dein Reich ist in den Wolken und nicht von dieser Erde und so oft es sich mit dieser berührt, wird es Tränen regnen. Ich wünsche dir einen gesegneten Regenbogen’⁵⁵.

Quack was niet de romantische banneling die Clemens Brentano worden zou, maar een man die aan het einde van zijn leven kon terugzien op een geslaagde aardse loopbaan en toch nog leefde vanuit de hunkering naar een rijk waarin Van der Hoeven de scepter gezwaid had, wiens ‘waanzin’ zooveel heerlijker was dan het verstand van allen die mij omringen’⁵⁶.

55: Werner Hoffmann, *Clemens Brentano, Leben und Werk* (Bern-München, 1966) 47.

56. Quack, *Martinus des Amorie van der Hoeven*, 163.

Rowen's biografie van Johan de Witt

RECENSIEARTIKEL DOOR J.C. BOOGMAN

Herbert H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton: Princeton University Press, 1978, 949 blz., \$40,—).

Voorzover er in het buitenland belangstelling bestaat voor de Nederlandse geschiedenis is die, wanneer we de koloniale historie buiten beschouwing laten, vooral gericht op de Opstand en de glorieuze zeventiende eeuw. Ook in school- en handboeken pleegt men daar aan die twee perioden nogal wat aandacht te besteden. Wij kunnen dan ook veilig constateren dat er in de kring van buitenlandse geïnteresseerden in de (Europese en Nederlandse) geschiedenis van de zeventiende eeuw reeds lang behoefte bestond aan een monografie over De Witt en zijn tijd in een voor hen toegankelijke taal. Tot dusverre moesten de Engels- en Franstaligen zich behelpen met de nu geheel verouderde, bijna honderd jaar geleden verschenen werken van Geddes en Lefèvre-Pontalis. In het Duits werd enige decennia later de vertaling van Japikse's biografie gepubliceerd. Buiten het Duitse taalgebied is daar echter nauwelijks notitie van genomen. Bij al de onmiskenbare kwaliteiten die wij Japikse's boek dienen toe te kennen, laat het bovendien nogal wat legitieme (mij althans legitiem voorkomende) wensen on vervuld. In de in 1968 verschenen Engelse uitgave van Geyl's *Oranje en Stuart* konden de buitenlandse geïnteresseerden ook heel wat gegevens en treffende beschouwingen over De Witt aantreffen, maar in de behoefte aan een volledige moderne biografie werd ook door Geyl's boek natuurlijk niet voorzien. Het lijdt dan ook geen enkele twijfel dat de verschijning van een uitvoerige moderne monografie over De Witt en zijn tijd als die van de Amerikaanse historicus Herbert H. Rowen juist in internationaal historiografisch perspectief als een opmerkelijke gebeurtenis kan worden beschouwd.

Natuurlijk is ook het Nederlandse historische wereldje gebaat bij een modern synthetisch werk over de periode-De Witt. Voor het vaderlandse historische gilde kan het dan ook niet bepaald vleiend worden geacht dat een serieuze poging in die richting door een buitenlander werd ondernomen. Het mag dan waarschijnlijk wel waar zijn dat een Amerikaans universitair docent heel wat minder tijd en energie behoeft te steken in vergaderingen en organisatorische beslommeringen dan zijn Nederlandse collega, toch zal geen zinnig Nederlands historicus durven beweren dat het testimonium paupertatis in dit geval door zo'n excuus zijn geldigheid verliest.

Reeds bij een vluchtig doornemen van Rowen's boek wordt het de lezer aldra duidelijk dat hij hier te maken heeft met een allerindrukwekkendste arbeidsprestatie. Noeste, gezette studie gedurende enige tientallen jaren ligt inderdaad ten grondslag aan dit werk van 948 bladzijden. Reeds in 1954 verscheen in de *Journal of Modern History* Rowen's studie over 'John de Witt and the Triple Alliance', later in de jaren vijftig nog gevolgd door een